

Вивчення складових частин процесу обробки кременю наприкінці III тисячоліття до н. е.— на початку II тисячоліття до н. е. є важливим джерелом пізнання тих змін, що відбувалися на рубежі періодів енеоліту та ранньої бронзи в житті стародавнього населення Західної Волині.

Наводимо номенклатурний список крем'яних виробів з поселень Ярославичі (1) — лендельська культура, Малі Дорогостаї I (2) — пізньотрипільська культура, Городок, урочище «Кургани» (3) — городоцький етап і Зозів II (4) — здовбицький етап городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки, Перевередів (5) — стжижовська культура.

В. М. КОНОПЛЯ

Обработка кремния населением Западной Волини в эпоху меди — ранней бронзы

Резюме

В статье затрагивается вопрос должного использования при изучении энеолита и ранней бронзы Западной Волини очень важной группы источников, к которым относятся кремневые материалы. Изделия из кремния (орудия и предметы вооружения, а также всевозможные отходы очередных фаз производственного процесса) имеют огромное значение при исследовании разных доисторических проблем. Автором представлен синтетический обзор такой недостаточно изученной отрасли первобытного хозяйства местных племен исследуемого периода, как обработка кремния. На материалах из мастерских и производственных поселений показаны отдельные этапы изготовления кремневых изделий конца III тысячелетия до н. э.— начала II тысячелетия до н. э. и их различия. Если для индустрий экономических культур Западной Волини показательна макропластинчатая техника расщепления кремния, связанная с цилиндрическими и конусовидными нуклеусами, то в начале эпохи бронзы на смену ей приходит хорошо развитая отщеповая техника, направленная на получение полусегментовидных серпов, наконечников, копий, кинжалов и топоров с двусторонней отделкой. Основной формой заготовки прочих орудий (кроме отбойников и терочников) становится отщеп.

Д. Н. КОЗАК

Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі

У галузь історіографії відійшли погляди вчених, згідно з якими єдиними творцями і носіями черняхівської культури були слов'янські племена. Аналіз нагромадженого протягом останніх десятиріч матеріалу привів ряд дослідників до висновку про поліетнічність цієї культури¹. Така думка знаходить дедалі нові підтвердження у фактичному матеріалі і в наш час не викликає ні в кого сумніву. Велике значення для розв'язання етнічної проблеми черняхівської культури мало відкриття ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. З їх дослідженням стали реальними пошуки генетичних коренів ранньослов'янських старожитностей шляхом зіставлення з матеріалами більш ранніх культур, зокрема черняхівської. Останнє виявилось нелегким, оскільки в ряді районів

¹ Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен.— Доклады международного съезда славистов. М., 1958; Третьяков П. Н. Финны, угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966; Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.— МИА, 1960. № 89; Баран В. Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 21, с. 7—12; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975.

місцеві культурні риси племен повністю знівельовані інтенсивними провінціально-римськими впливами. Етнокультурна картина Українського Лісостепу II—IV ст. н. е. ускладнена також територіальними переміщеннями багатьох племен, внаслідок якого змішувалися різні етнічні групи населення. Проте ретроспективний метод дослідження дав певні результати і особливо на окраїнних територіях черняхівської культури, де більш стійкими виявилися місцеві традиції. Так, дослідниками території Дністро-Дунайського межиріччя переконливо показано, що в цьому районі слов'яни мали дуже незначний вплив на формування черняхівської культури. Вирішальна роль у її створенні належить тут фракійським і сарматським елементам². На Волині значний черняхівський компонент представлений північно-західними племенами вельбарської культури³. Досить чітко в цьому районі простежуються також місцеві риси пшеворсько-зарубинецького характеру, що може свідчити про наявність тут і слов'янського компонента⁴.

Цікаві результати дали дослідження черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Як показали праці В. Д. Барана, черняхівські пам'ятки в цьому районі складають окрему локальну групу, що яскраво виділяється на фоні всієї черняхівської культури. Місцевою її особливістю є наявність переважно заглиблених жител і великої кількості характерної ліпної кераміки⁵. Порівнявши ці матеріали з ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями, В. Д. Баран переконливо довів їх генетичний зв'язок на підставі ряду елементів матеріальної культури, найвиразніше представлених у керамічних комплексах⁶. Цей висновок є важливим доказом і етнічного зв'язку двох культур, які належали до однієї слов'янської етнічної спільності⁷. Висновки В. Д. Барана загалом не знайшли до цього часу заперечень з боку інших дослідників.

Завданням цієї статті є розгляд питання про походження черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя. Цій проблемі чимало уваги приділив В. Д. Баран⁸. Вже в одній із своїх ранніх праць автор, зіставляючи матеріали поселень черняхівської і липицької культур у Черепині, показав повну неспроможність пануючих у цей час поглядів про їх типологічний зв'язок⁹. Він встановив, що це не хронологічно різні етапи однієї культури, як вважалося, а дві різні культури з властивими їм рисами керамічного комплексу, житлобудівництва і поховального ритуалу, не пов'язані між собою ні типологічно, ні етнічно¹⁰. Не знаходить підтвердження в матеріалах, на думку автора, і гіпотеза Г. Діакону про виникнення черняхівської культури в результаті злиття липицької і пшеворської, оскільки ці пам'ятки залишені різними за походженням і етнічною належністю племенами і не

² Федоров Г. Б. О двух обрядах погребений в черняховской культуре.— СА, 1958, № 3; Рикман Э. А., Рафалович И. А. К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестро-Прутском междуречьи.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105.

³ Смішко М. Ю., Свєшников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, вип. 3; Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готто-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10, с. 49—50.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 117; Воляник В. К. Поселення у с. Пидриж'є на Волині.— АО, 1971 г. М., 1972, с. 161.

⁵ Баран В. Д. Черняховская культура., с. 8—9.

⁶ Там же.

⁷ Баран В. Д. Ранні слов'яни., с. 125—126.

⁸ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, с. 92—98; Баран В. Д. Етнокультурні процеси., с. 44—52; Баран В. Д. До питання про підгрунтя черняхівської культури.— В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976, с. 49—61.

⁹ Баран В. Д. Поселення перших століть., с. 93—97.

¹⁰ Баран В. Д. Етнокультурні процеси., с. 47.

мають нічого спільного між собою¹¹. До аналогічних висновків прийшов і дослідник липицької культури В. М. Циглик¹².

Г. Ф. Нікітіна, аналізуючи ліпний посуд черняхівських племен, зазначала, що він має багато спільних рис з керамікою пшеворської культури. На цій основі вона висловила думку про домінуючу роль пшеворських племен у створенні черняхівської культури¹³. Цієї самої думки дотримується також В. В. Кропоткін¹⁴. Подібними є погляди і В. В. Седова, який на підставі лінгвістичних, антропологічних і археологічних даних виділив середньодніпровський варіант черняхівської культури, що виник у результаті проникнення сюди пшеворських племен і асиміляції ними місцевого скіфо-сарматського населення¹⁵. Натомість В. Д. Баран, розглядаючи співвідношення черняхівської і пшеворської культур на території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя, прийшов до протилежних висновків. Відповідно до характеру пшеворських пам'яток, представлених тоді виключно окремими похованнями зі зброєю і специфічною чорнолощеною керамікою, дослідник зробив логічне припущення про їх відмінність від матеріальної культури черняхівських племен¹⁶. Наявність певної кількості пшеворських матеріалів (кераміка, виробів з металу) на липицьких і черняхівських пам'ятках він пояснював результатом зіткнення згаданих культур на цій території¹⁷.

Шукаючи генетичні корені черняхівської культури у межиріччі Дністра і Західного Бугу та на ширшій території, В. Д. Баран висловив думку про її зв'язок із зарубинецькими старожитностями¹⁸. Згідно з цим положенням, зарубинецькі племена в перших століттях нашої ери просунулися зі своєї основної території на Південно-Західну Волинь, Подністров'я і Південне Побужжя, асимілювали певну частину фракійського населення і стали основним компонентом черняхівської культури в цьому районі¹⁹. Прикладом пам'ятки, на якій зароджуються елементи нової культури, В. Д. Баран вважає поселення в Ремезівцях, де поєднуються липицькі й зарубинецькі матеріали з поодинокими вкрапленнями пшеворських²⁰, представлених керамічними фрагментами. Проте для обґрунтування цієї думки необхідна наявність на Верхньому Подністров'ї «чистих» пам'яток зарубинецької культури I—II ст. н. е. Таких пам'яток тут поки що не виявлено. Зарубинецька культура в її класичному вигляді в цей час вже не існує і засвідчена в Подністров'ї, як і в інших районах, більш чи менш значними елементами у старожитностях місцевих племен (Ремезівці, Пасіки-Зубрецькі, Підбірці, Хорів, Підріжжя, Боратин, Підберізці, Вербковиці, Зубра, Майдан-Гологірський та ін.)²¹. Тому вимагає уточнення думка В. Д. Барана про асиміляцію місцевої людності зарубинецькими племенами. Мова може йти про інтеграцію липицьких і зарубинецьких племен, бо останні не становили стійкої культурної групи в цьому районі і були, очевидно, роз-

¹¹ Там же.

¹² Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975, с. 160—163.

¹³ Нікітіна Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первых веках нашей эры (Проблема происхождения черняховской культуры): Автореф. дисс. канд. наук., 1965, с. 11—16.

¹⁴ Кропоткин В. В. Черняховская культура и Римская империя.— I Międzynarodowy Kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 1962, t. 2, s. 283—284.

¹⁵ Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—131.

¹⁶ Баран В. Д. Етнокультурні процеси..., с. 47—49.

¹⁷ Там же, с. 48.

¹⁸ Там же, с. 51.

¹⁹ Там же, с. 51.

²⁰ Баран В. Д. До питання про підґрунття..., с. 51.

²¹ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я, с. 153—157.

різненими. З цих причин вклад зарубинців у формування черняхівської культури на Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі не слід перебільшувати. Проте участь нащадків зарубинецьких племен в етнокультурних процесах, що проходили тут у першій чверті I тисячоліття н. е., не викликає сумніву.

Протягом останніх років на розглядуваній території виявлено близько двох десятків невідомих тут раніше поселень пшеворської культури. На багатьох з них проведені польові дослідження (Підберізіці, Чишки, Зубра, Підбірці, Соکیلники, Пасіки-Зубрецькі), розвідувальні роботи (Соکیلники 2, Поповичі, Твірж, Звенигород, Комарно, Корчівка). Одержані матеріали дали змогу переглянути досі існуючі погляди про інвазійний характер пшеворської культури в цьому районі. Судячи з кількості виявлених вже в наш час пам'яток, вона представлена тут цілісним, досить насиченим, стійким культурним масивом. Аналіз матеріалів з поселень пізньолатенського часу в Чишках, Підберізіцях, Комарно, Пасіках-Зубрецьких показує, що пшеворські племена з'явилися на Верхньому Подністрів'ї наприкінці пізньолатенського часу (друга половина I ст. до н. е.) і зайняли територію, яка охоплює на півдні верхів'я рік Зубри, Свіржі. Тут вони існували до III ст. н. е. і змінилися пам'ятками черняхівського типу.

Пшеворські поселення невеликі за розмірами і мають відкритий характер. Культурний шар досить насичений матеріальними залишками, що свідчить про їх тривале існування. На поселеннях виявлено в основному заглиблені в материк споруди площею 12—25 м² з вогнищем посередині або в одному з кутів. Незначною є кількість наземних жител у вигляді суцільних скупчень глиняної обмазки з кам'яним вогнищем у куті. Поруч з житлами розташовані господарські будівлі і ями. Іноді трапляються кам'яні вогнища поза межами споруд.

Основними знахідками на поселеннях є численні уламки ліпного посуду, господарсько-побутові речі (прясла, грузила, тиглі, ножі, тесла, сокири, шила). Інколи трапляються наконечники списів, стріл. До рідких знахідок належить гончарна кераміка. На ранніх етапах розвитку пшеворської культури вона представлена липицькими формами, які були, очевидно, імпортом. Щодо найпізніших поселень, то наявність тут гончарної кераміки слід пов'язувати з провінціально-римськими впливами на цій території.

Пшеворські пам'ятки Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя є складовою частиною основного масиву культури, найбільш східним її ареалом. У пізньолатенський час вони не відрізняються від пшеворських старожитностей західних районів, зокрема Мазовії, Великопольщі. Ідентичні топографія поселень, житлове будівництво. Певною мірою це підтверджує і керамічний матеріал, синхронний в розвитку і однаковий за формами на всій території поширення пшеворської культури, в тому числі й в Подністрів'ї. Не відрізняються й інші категорії знахідок, зокрема вироби з металу (зброя, тощо).

У римський період пам'ятки пшеворської культури Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя у своєму розвитку зазнають в основному тих самих змін, які властиві пам'яткам території Польщі. Ці зміни характеризуються, передусім, еволюцією керамічних комплексів, що поступово втрачають пізньолатенські риси. Однаковими є набір столового і кухонного посуду, орнаментация. Значна частина форм, виявлених на пам'ятках Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя, має аналоги у пшеворській культурі на території Польщі і синхронні з ними в стилістичних змінах. З'являється ряд нових предметів (інші типи фібул, ножниці), а також відмінності в характері зброї. Як і на території Польщі, поступово змінюється топографія поселень, встановлюється більш стійка форма заглиблених жител.

Проте в результаті детального аналізу матеріальної культури пшеворських племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя в ній виділено ряд рис, що свідчать про дещо інший напрям її розвитку порівняно із західними районами. Він починається з I ст. н. е. і знаходить вираз у характері керамічного комплексу, особливостях поховального обряду, житлобудівництві²². Ці відмінності зумовлені деякою відірваністю пшеворських племен вказаної території від основного культурного масиву і впливом на них зарубинецьких і липицьких племен. З липицьким населенням, яке зайняло в середині I ст. н. е. більш південну територію, носії пшеворської культури були в тісних контактах, що певною мірою вплинуло на її характер²³.

Особливо помітний слід у матеріальній культурі пшеворських племен залишили зарубинецькі елементи, що проникали сюди, очевидно, з Прип'яті. Це проникнення почалося вже наприкінці I ст. до н. е., як свідчать, зокрема, матеріали пізньолатенського пшеворського поселення в Черепині, де разом з типово пшеворською пізньолатенською керамікою виявлено зарубинецькі горщики і миски²⁴. Такі співіснування простежено і в житлі № 1 на поселенні в Пасіках-Зубрецьких. У I ст. н. е. цей вплив значно посилюється. На ряді пам'яток цього часу (Зубра, Підбірці, Хорів) кераміка зарубинецького типу становить значний процент. У Підбірцях, наприклад, на поселенні I ст. н. е. вона становить 23%. У пшеворських об'єктах наприкінці I—II ст. н. е. і пізніших вже важко виділити пшеворську чи зарубинецьку кераміку. Виробляються синкретичні форми, властиві лише пам'яткам Верхнього Подністров'я і Волині. Ці і ряд інших особливостей пам'яток дають підставу визначити їх як окрему верхньодністровську локальну групу пшеворської культури, що чітко відрізняється від пам'яток останньої, розташованої на захід від Вісли²⁵.

Що дає порівняння матеріалів зазначеної групи з пам'ятками черняхівського типу на цій території? З'ясуємо, насамперед, їх хронологічне співвідношення, зокрема верхню межу пшеворської та нижню черняхівської культури.

Найпізнішим датуючим матеріалом на пшеворських поселеннях є підв'язані фібули двоскладової конструкції, фібули з високим приймачем, трискладові кістяні гребені (рис. 1, 7—13).

Фібули з високим приймачем датуються О. Альмгреном III — початком IV ст. н. е.²⁶ В Ольвії вони належать до II—III ст. н. е.²⁷ Підв'язні фібули двоскладової конструкції О. Альмгрен датує періодом від III до V ст. н. е.²⁸ Правда, розглядаючи цей тип фібул на території пшеворської культури, деякі автори прийшли до висновку, що вони виникли тут у другій чверті III ст. і обмежили час їх існування лише III ст. н. е.

Кістяні гребені з дугоподібною спинкою є найранішим типом гребенів трискладової конструкції. Хронологічні рамки їх теж досить широкі — від III до першої половини V ст.^{29—30} Найпізніша на пшевор-

²² Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречьи Днестра и Западного Буга.— Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 72.

²³ Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині.— Археологія, 1978, 25, с. 96—106; Козак Д. Н. Пшеворская культура., с. 86—96.

²⁴ Матеріали фондів Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкопки Л. І. Крушельницької.

²⁵ Козак Д. Н. Пшеворская культура..., с. 82—86.

²⁶ Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, S. 98.

²⁷ Фурманська А. І. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, 1953, т. 8, с. 88.

²⁸ Almgren O. Op. cit., S. 76.

^{29—30} Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit.— Arbeits- und Forschungsberichte zu sächsischer Boden denkmalpflege. Berlin, 1960, t. 8, S. 120.

ських пам'яток арбалетна фібула з поселення в Сокольниках I (рис. 1, 11). Вона має низький приймач, утворений з розклепаного і загнутого в бік стержня ніжки. Зразки цього типу хронологічно пізніші від підв'язних і датуються другою половиною III—IV ст. н. е.

Таким чином, як свідчить датуючий матеріал, зокрема фібули, пшеворські поселення Подністров'я припинили своє існування в про-

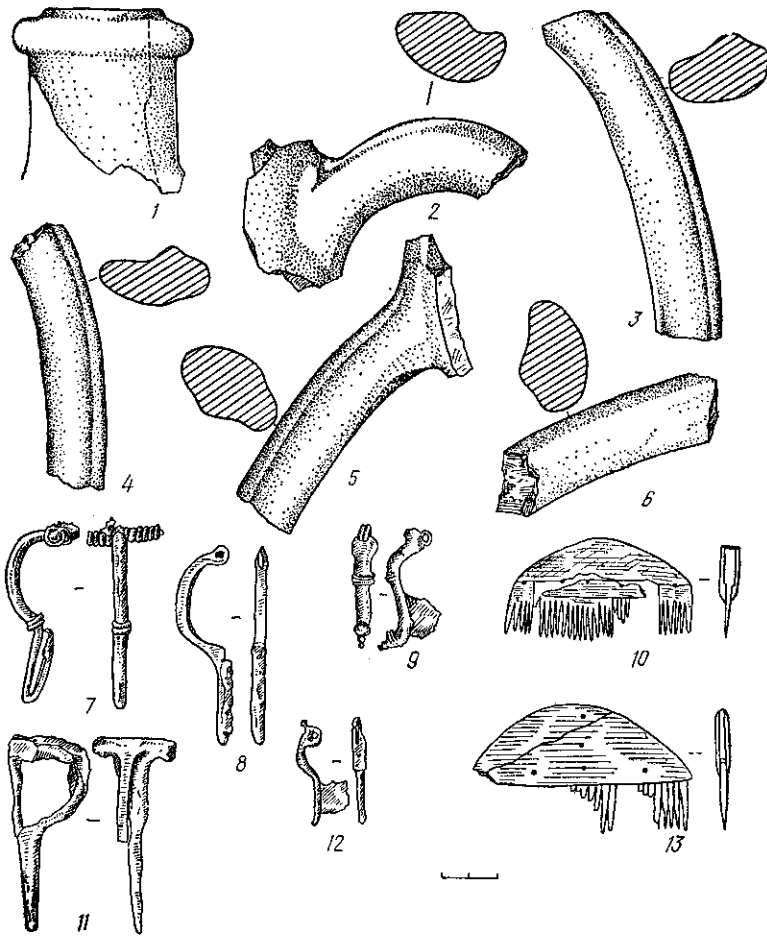

Рис. 1. Датуючі предмети з поселень пшеворської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі (1—13).

міжку III—IV ст. н. е. На нашу думку, цей інтервал можна звузити, беручи до уваги як певний хронологічний показник сіроглиняну гончарну кераміку провінціально-римського типу, а також враховуючи історичну ситуацію, що склалася у той час на цій території.

Як відомо, в III ст. н. е. на Подністров'ї та в інших районах Лісостепу сформувалася черняхівська культура, для пам'яток якої характерною є велика кількість гончарної кераміки. У Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі вона становить від 40 до 65% всього керамічного матеріалу^{31—33}. На пшеворських пам'ятках Польщі такий посуд, на думку більшості дослідників, поширюється з другої половини III ст. н. е.

На пшеворських пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя гончарна кераміка представлена дуже незначною кількістю.

^{31—33} Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 119.

Так, на поселенні в Підберізцях вона становить ледве 2%, враховуючи і липицьку гончарну кераміку, а на поселенні в Сокільниках I — 4,8%. Найпізнішим відомим нам пшеворським об'єктом є житло 7 з поселення в Підберізцях, де зібрано 21 фрагмент гончарних посудин провінціально-норимського типу. На долівці цього житла знайдено фібулу типу похідного від гостро профільованих (рис. 1, 9), яка датується другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. В останніх об'єктах, що належать до заключного періоду існування пшеворської культури на цій території (житла 9, 22 з Підберізців, житла і господарські споруди з поселення в Сокільниках I), трапилося по одному—чотири фрагменти гончарної кераміки. Чим же пояснити таку незначну кількість її на пшеворських пам'ятках? Адже поруч функціонували вже довгий час черняхівські поселення з гончарськими печами і масою різноманітної гончарної кераміки.

Якщо прийняти за верхню дату пшеворських поселень IV ст. н. е., то треба визнати факт співіснування пшеворських і черняхівських поселень принаймні протягом 100 років. Нездатність пшеворського населення засвоїти за цей проміжок часу такий порівняно нескладний елемент культури, як гончарна кераміка, суперечить закономірностям соціальної і культурної еволюції^{34–35}, отже, не може бути визнана. Слід додати, що такою керамікою в цей час вже користувалися пшеворські племена на території Польщі. Населення ж Подністров'я познайомилося з нею набагато раніше, ще в I ст. н. е., внаслідок тісних контактів з племенами липицької культури, що підтверджується знахідками такого посуду в пшеворських об'єктах ранньоримського часу.

Привертає увагу поселення в Сокільниках I, де, як вже зазначалося, гончарна кераміка становить 4,8%. Поруч з ним, за 50 м на схід від останнього, розташоване поселення черняхівської культури. У закладених на ньому шурфах виявлено гончарську піч, залишки наземного житла, господарську яму і велику кількість керамічного матеріалу, представленого переважно уламками гончарного посуду. В наземному житлі знайдено залізну шпору з асиметричними плічками і гачком біля шипа. Такі шпори з'являються лише в другій половині III ст. н. е.³⁶ Отже, період існування черняхівського поселення, в усякому разі початковий, визначається другою половиною III ст. Виходячи з датування пшеворського поселення, де поряд з бронзовою фібулою, що мала високий приймач, трапилася фібула з плоским приймачем (рис. 1, 11), можна зробити висновок, що ці поселення співіснували протягом близько 70 років. У такому випадку теж важко пояснити порівняно незначну кількість гончарної кераміки, виявленої на пшеворській пам'ятці, тим більше, що поблизу, на черняхівському поселенні, функціонувала майстерня масового виробництва цього посуду. Всі ці невідповідності знайдуть пояснення лише при умові, що пшеворські поселення припинили своє існування тоді, коли тут формувалася черняхівська культура. Період співіснування був незначний. Цей факт певною мірою підтверджується відсутністю на пшеворських пам'ятках пізнього амфорного матеріалу, зокрема амфор інкерманського типу, які часто трапляються на всіх черняхівських поселеннях. Всі виявлені фрагменти належать до вузькогорлих світлоглиняних амфор з асиметрично профільованими ручками, датованих II — першою половиною III ст. н. е.³⁷ (рис. 1, 1–6). Відсутні на пшеворських об'єктах також фібули, що датуються IV ст.

^{34–35} Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. М., 1976, с. 29–30.

³⁶ Jahn M. Die Reitersport, seine Entstehung und früheste Entwicklung.— Mannus' Biblioter. Leipzig, 1921, N 21, S. 38, 61.

³⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры. М., 1972, с. 117–118; Зеест И. В. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1966, № 88, табл. XXXVIII, 19.

н. е. (наприклад, екземпляри провінціально-римського типу, відомі на всіх черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я).

Привертає увагу також фактура тіста і форма гончарного посуду з пшеворських поселень (рис. 2). Він виготовлений з очищеного, щільного тіста, добре випалений, має лощену поверхню і представлений в основному мисками. На поселенні в Сокильниках I виявлено також

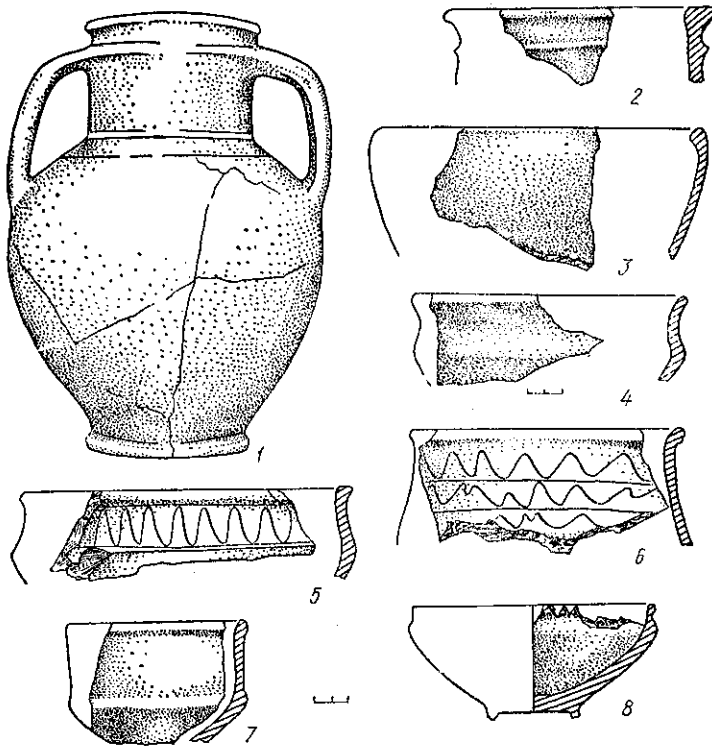

Рис. 2. Гончарна кераміка з поселень пшеворської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя (1—8).

ранній зразок амфороподібного глека (рис. 2, 1). Найближчі аналогії цим посудинам зафіксовано не в черняхівській культурі, хоча в ній такі форми теж представлені незначною кількістю, а в провінціально-римських пам'ятках Північного Причорномор'я у комплексах II—III ст. н. е.³⁸

Таким чином, верхня дата пшеворських поселень тісно пов'язується з датою виникнення на цій території черняхівської культури. На думку В. Д. Барана, нижня хронологічна межа черняхівських поселень визначається рубежем II—III ст. н. е.³⁹ До найраніших цей дослідник відносить поселення в Черепині і Дем'янові. Підставою для такого датування в Черепині є очкова фібула і посуд типу terra sigillata⁴⁰. На наш погляд, дані, наведені В. Д. Бараном на користь нижньої дати цього поселення, непереконаливі. Очкоподібна фібула, що належить до пізнього пруського варіанта, як слушно зазначав М. Б. Шукін, найімо-

³⁸ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа и первых веков нашей эры. Киев, 1976, табл. VII, 31; IX, 4—7; Доповідь А. В. Гудкової на відділі археології раннях слов'ян ІА АН УРСР в березні 1978 р. «Про розкопки поселення і могильника перших століть нашої ери в Молозі II поблизу Білгорода-Дністровського».

³⁹ Баран В. Д. До питання про підгрунтя..., с. 51.

⁴⁰ Там же.

вiрніше походить з липицького горизонту, тим бiльше, що така сама була виявлена на могильнику у Верхній Липиці⁴¹. Уламки посуду terra sigillata з цього поселення, як пише дослідник, знайдені в одному випадку в житлі, перекритому зверху шаром глиняної обмазки, разом з асиметричною шпорою з гачком біля шипа, в другому — разом з бронзовою арбалетною фібулою⁴².

У Дем'янові, на думку В. Д. Барана, кінець II ст. засвідчують одночленна підв'язна фібула, липицька кераміка і монета Адріана⁴³. Проте у Дем'янові одночленної фібули немає. В описі матеріалу зазначено, що в головці фібули є отвір для стержня пружини⁴⁴, отже, вона двоскладової конструкції і належить до III—IV ст. н. е. Що ж до кількох уламків кераміки, близької до липицької, то вона в даному разі свідчить про зв'язок черняхівських пам'яток з місцевим культурним субстратом, ймовірно, про більш ранню дату виникнення цього поселення порівняно з іншими, але не можна визначити цю дату кінцем II ст. н. е. З приводу монети Адріана слід зазначити, що датуючі можливості цієї категорії речей неодноразово й обгрунтовано піддавалися сумніву⁴⁵.

Таким чином, виникнення черняхівської культури у Верхньому Подніпров'ї і Західному Побужжі визначається не рубежем II—III ст. н. е., а III ст. н. е. Як найраніший датуючий матеріал у ній виступають підв'язні фібули двоскладової конструкції, шпори з асиметричними дужками, кістяні дугоподібні трискладові гребені, посуд типу terra sigillata, тобто речі, що є найпізнішими у пшеворській культурі на цій території. Ми не ставимо своїм завданням визначити більш вузьку дату виникнення черняхівських старожитностей. В даному випадку для нас важливо встановити той факт, що пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подніпров'ї і Західному Побужжі утворюють хронологічно послідовний ряд з частковим перекриттям одна одної. Закономірно припустити, що ні зникнення пшеворських, ні поява черняхівських пам'яток не були одночасним актом. Серед перших одні припинили своє існування раніше, інші — пізніше. Відповідно й черняхівські пам'ятки виникали неодноразово. Тому очевидним є співіснування протягом певного часу обох культур.

Розглянемо в порівняльному плані основні риси культури пшеворського і черняхівського населення. Оскільки характер матеріальної культури пшеворських племен у процесі свого розвитку зазнавав значних змін, до уваги братимуться лише культурні ознаки, властиві пізнішому етапу їх існування.

Важливим елементом культури є вибір місця для поселення. Він диктувався характером господарської діяльності, необхідністю захисту від ворогів. Топографічне розташування пшеворських поселень залежно від часу було різним. Ранні пам'ятки розташовані серед лугових угідь, на піщаних мисах або ж на перших терасах біля долин, а пізніші влаштовуються на сонячних схилах підвищень, балок, поблизу долин і струмків. У таких самих топографічних умовах розміщені й селища черняхівського часу. Характерно, що часто пшеворські і черняхівські поселення займали одні й ті самі місця. Так, у Соکیلниках I черняхівський пункт розміщувався на тому самому схилі, що й пшеворський, і вони відділялись одне від одного лише невеликим простором. Аналогічне явище

⁴¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej. Lwów, 1932, tabl. XIII, 22; Шукин М. Б. О начальной дате черняховской культуры.— СА, 1976, № 22, с. 309.

⁴² Баран В. Д. Поселення перших століть... с. 30—32.

⁴³ Баран В. Д. Поселення черняхівського типу біля с. Дем'янів у Верхньому Подніпров'я.— Археологія, 1971, I, с. 112.

⁴⁴ Там же, с. 111.

⁴⁵ Шукин М. Б. О начальной дате..., с. 307—308.

спостерігається і в Пасіках-Зубрецьких, де розвідувальні роботи показали, що в нижній частині схилу трапляється переважно кераміка, характерна для пшеворської культури пізньолатенського часу. Дещо вище зібрано посуд римського часу. Тут же виявлено і поселення черняхівської культури. Слід зазначити, що традиція пшеворських племен у виборі місця для поселення поблизу долин зберігається також у чер-

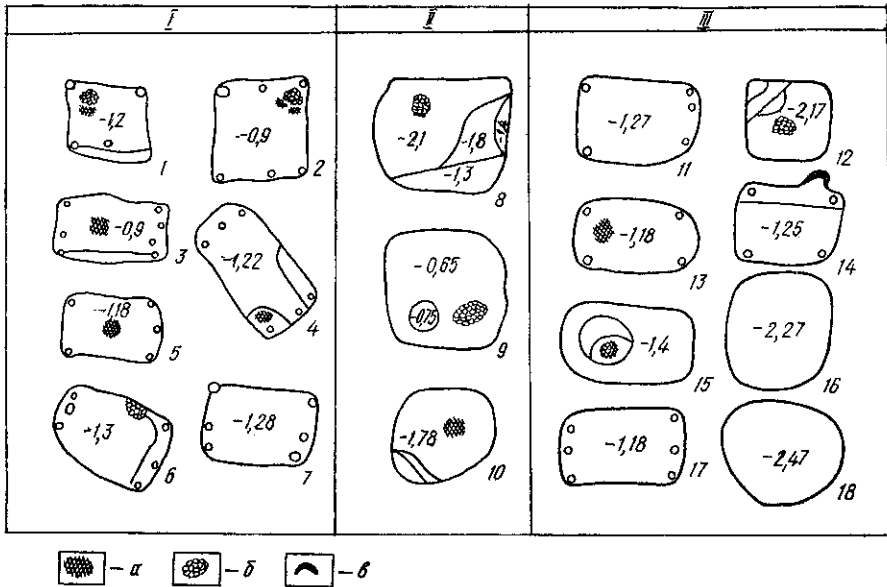

Рис. 3. Основні форми заглиблених жител пшеворської (I), личівської (II) і черняхівської (III) культур (1, 3—5 — Підберізіці; 2 — Підбірці; 6—7 — Сокільники I; 8 — Верхня Липиця; 9—10 — Ремезівці; 11, 14, 17 — Дем'янів; 13 — Бовшів; 12, 15, 16, 18 — Ріпнів II).

a — повіл; б — каміня; г — глиняний черинь.

няхівського населення. Так розташовані пам'ятки у Черепині, Ріпневі II, Дем'янові ⁴⁶.

Для з'ясування співвідношення двох культур необхідно порівняти й особливості житлобудівництва.

На черняхівських поселеннях відкрито житла трьох типів: наземні, напівземлянки і землянки. Перші нечисленні і трапляються, очевидно, лише на пам'ятках найранішого часу (Сокільники I, Незвисько). На цих же пам'ятках відкриті лише напівземлянкові житла. Землянки виявлені в Бовшеві, Ріпневі II, де наземних жител немає.

Для пшеворської культури Подністров'я характерні в основному напівземлянки. Наземні житла траплялися в незначній кількості і становили 20% усього числа виявлених житлових споруд.

Житла наземної конструкції порівнювати складно, оскільки вони, як правило, погано збережені. Їх залишки в обох культурах ідентичні і представлені скупченнями глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін із глинобитним або кам'яним вогнищем у куті.

Більше матеріалу для зіставлення дають краще збережені заглиблені житла, зокрема напівземлянки. Як в одній, так і в другій культурі вони чотирикутні, площею від 12 до 25 м², з розхиленими стінками і

⁴⁶ Баран В. Д. Поселення перших століть..., рис. 1; Баран В. Д. Памятники черняхівської культури бассейна Западного Буга.— МИА, 1964, № 116, с. 213; Баран В. Д. Поселення черняхівського типу..., с. 103.

добре утрамбованою долівкою. Збігаються і елементи внутрішнього обладнання цих жител (рис. 3). Однакова, зокрема, конструкція вогнищ, представлених здебільшого нашаруванням попелу і вугілля, або викладені камінням і розташовані посередині чи в одному з кутів житла. У деяких житлових спорудах черняхівської культури, як і пшеворської, вогнища відсутні. В окремих черняхівських будівлях (Чижиків, Лука-Врублівецька, Ріпнів II) виявлено також глиняні печі, жодного разу не зафіксовані на пшеворських пам'ятках. Такі печі в перших століттях нашої ери на цій території були відомі в житлах липицької культури⁴⁷.

У багатьох пшеворських житлах вздовж стінок простежено материкові виступи-лавки. Ця традиція продовжується і в спорудах черняхівського часу. Напівземлянки з пристінними прилавками відомі в Черепині, Ракобутах, Дем'янові, Бовшеві⁴⁸.

Важливою ознакою, що свідчить про зв'язки пшеворських традицій житлобудівництва з черняхівськими, є ямки від стовпів, розміщені по кутах, а інколи й посередині протилежних стінок. Ідентичність їх розташування в житлах обох культур зумовлена спільністю конструктивних особливостей. Ця спільність підтверджується і такою рисою, як наявність шару обпаленої глиняної обмазки у верхніх шарах заповнення жител. Подібні об'єкти є на пшеворських поселеннях в Підберізцях (житла 6, 18, 22, споруда 2), у Сокільниках I (житло 6). Відомі вони і в черняхівській культурі⁴⁹.

В окремих черняхівських житлах у долівці знайдено підвальні ями. Ця риса, нехарактерна для пшеворських споруд, простежується у липицькій культурі⁵⁰.

Крім напівземлянок, як зазначалося, на черняхівських пам'ятках є і землянки, глибиною до двох чи більше метрів. Такі житла у пшеворській культурі не відомі. Привертають увагу липицькі землянки, що, як і черняхівські, мають округлу або овальну форму і близькі конструктивні особливості внутрішньої і зовнішньої будови (рис. 3).

Отже, в житлобудівництві черняхівських племен найбільш чітко відображені традиції пшеворського населення. Наземні житла, а також житла напівземлянкового типу в обох культурах однакові. Виразно простежуються також традиції липицького населення, зокрема, у черняхівську культуру перейшов звичай будувати в деяких житлах глиняну піч, підвальну яму. Очевидно, липицьким впливом слід пояснювати наявність на черняхівських поселеннях овальних або округлих жител-землянок.

Вирішальне значення у характеристиці співвідношення різних культур має кераміка, як найбільш масовий речовий матеріал, що водночас найповніше відображає місцеві особливості пам'яток.

На пам'ятках пшеворської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя виявлено ліпну кераміку. Вона включає різні типи горщиків, мисок, кухликів. Характерною особливістю черняхівських пам'яток цього району є також велика кількість ліпного посуду і перевага його над гончарним. Кількісно ця кераміка представлена неоднаково на різних поселеннях, що пояснюється, очевидно, хронологічним фактором. На тих, які виникли раніше (Черепин, Дем'янів, Незвисько), вона становить до 65%, на пізніших її менше (Ріпнів II — 34%, Бовшів — 52,3%).

⁴⁷ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я..., с. 66—67.

⁴⁸ Баран В. Д. Поселення перших століть..., с. 33; Баран В. Д. Пам'ятники черняхівської культури..., с. 250—252; Баран В. Д. Поселення черняхівського типу..., с. 104.

⁴⁹ Баран В. Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу в верхов'ях Дністра і Західного Бугу.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 39—40.

⁵⁰ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я..., с. 67.

Основною формою ліпного посуду на черняхівських пам'ятках є горщики різних типів. Як виняток трапляються миски і кухлики конічної форми. Слід зазначити, що зникає, порівняно з попереднім часом, столовий, а не кухонний посуд. Його відсутність у черняхівській культурі пояснюється повною заміною цієї категорії ліпних посудин гончарною керамікою. На поселеннях пшеворської культури остання представлена виключно гончарними мисками (Підберізіці, Соکیلники I). Паралельно на цих пам'ятках зменшується кількість ліпних мисок і кухликів. Так, у Соکیلниках I — найпізнішому пшеворському поселенні, де відкрито близько 1,5 тис. м², — знайдено лише вісім мисок і два кухлики. На поселенні в Зубрі, що датується II ст. н. е., лише в одному житлі виявлено три миски і один кухлик.

Цікаву картину співвідношення горщиків і мисок дає матеріал з Підберізіців. Так, у житлі 16 пізньолатенського часу виявлено 18 визначальних форм. З них п'ять належало горщикам, стільки ж мискам і вісім — кухликам. У житлі 10 I ст. н. е. з 18 визначальних форм було дві миски та сім кухликів, а в житлі 18 першої половини II ст. н. е. з 20 форм — відповідно три і чотири. Їх кількість зменшується в другій половині II — першій половині III ст. н. е. Так, у житлі 9 із дев'яти екземплярів трапилася лише одна миска, в житлі 22 — теж одна і ще кухлик. Незначний процент їх і в житлі 7, де найбільше виявлено гончарної кераміки. Таким чином, у пізньолатенських і ранньоримських об'єктах кількість мисок і кухликів досить велика і приблизно однакова, але значно менша в житлах з керамікою провінціально-римського типу.

Отже, на самих пшеворських поселеннях можна простежити процес поступової зміни асортименту ліпного посуду, в результаті чого столова кераміка замінюється більш досконалыми гончарними посудинами. Із збільшенням кількості цієї кераміки, що досягає 40—65% усієї маси керамічного матеріалу, на черняхівських поселеннях витісняється не лише ліпний столовий, але й деякі форми кухонного посуду, зокрема піфосоподібні посудини, столові горщики. Якщо від ліпної пшеворської кераміки відрахувати столову (миски, кухлики, лощені горщики), то процент ліпних кухонних посудин буде в обох культурах приблизно однаковий.

Звернемося до характеру обробки зовнішньої поверхні ліпної кераміки в обох культурах.

Ліпна черняхівська кераміка має грубу фактуру. В тісті є значні домішки шамоту, інколи жорстви, навіть піску. Поверхня черепка нерівна, випал слабкий, нерівномірний. Деякі посудини мають згладжену поверхню. Орнамент, як правило, відсутній⁵¹.

Пшеворський посуд досконаліший. У тісті є домішки шамоту, піску, випал рівномірний, міцний. Столовий посуд чорного або світло-брунатного кольору, лощений, кухонні горщики мають спеціально ошершавлену згладжену або шорстку поверхню. Посудини часто орнаментовані. Проте, якщо розглядати пшеворську ліпну кераміку в її хронологічному розвитку, з'ясується інша картина. Закономірність змін у характері обробки зовнішньої поверхні тут полягає у зменшенні з часом кількості лощеної, підлощеної і спеціально ошершавленої кераміки і збільшенні числа посудин з шорсткою, неорнаментованою поверхнею (рис. 4). Так, кількість лощеної кераміки зменшується від 20,5%, у пізньолатенський час до 8% наприкінці II — на початку III ст. н. е., спеціально ошершавленої — від 25—40,6% до 6—10%. Чисельність виробів з шорсткою поверхнею зростає від 34—37% у пізньолатенський час до 68—86% на об'єктах наприкінці II — початку III ст. н. е.

⁵¹ Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку полів поховань черняхівського типу у межах річки Дністра і Західного Бугу. — МДАІВ, 1961, вип. 3, с. 78.

Кераміка стає більш грубою, потовщуються стінки, збільшується кількість і величина домішок у тісті, зникає орнаментация, тобто за способом обробки зовнішньої поверхні і фактурою вона не відрізняється від ліпної кераміки черняхівської культури. Особливо чітко це виявляється на прикладі поселення в Сокильниках I. Тут майже відсутній лощений і спеціально ошершавлений посуд, який становить відповідно

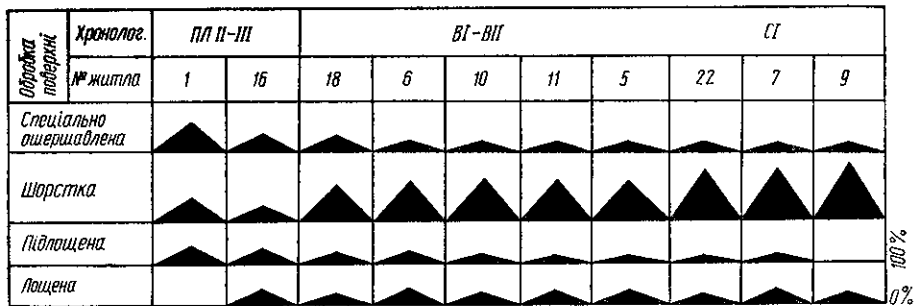

Рис. 4. Хронологічне співвідношення ліпної кераміки за способом обробки зовнішньої поверхні на поселенні в Підберізцях.

3,8 і 4,7%. Більшість кераміки (91,5%) має шорстку зовнішню поверхню. Лише один горщик був прикрашений пальцевими зачіпами на бочку. Проте частина посуду ще добре випалена, з домішками піску в тісті, тобто цілком відповідає формам, характерним для пшеворських керамічних комплексів II ст. н. е. Але інша частина вже нічим не виділяється за фактурою й обробкою зовнішньої поверхні серед ліпної кераміки, виявленої на розташованому поруч поселенні черняхівської культури. Очевидно, з появою гончарного посуду до виробництва ліпного ставилися менш відповідально. Цим і слід пояснювати деяку недбалість у виготовленні ліпного посуду в черняхівський час. Але лощена кераміка не зникає відразу. Вона виступає в більшій чи меншій кількості майже на всіх поселеннях черняхівського часу⁵². В Черепині, наприклад, виявлено близько 40 таких фрагментів⁵³, що відповідає кількості лощеної кераміки на пізніх пшеворських пам'ятках у цьому районі.

Для порівняння форм посуду двох культур ми взяли до уваги лише горщики, оскільки миски й кухлики в черняхівській культурі відсутні, про що зазначалося вище. На рис. 5 і 6 ми врахували більшість опублікованих зразків горщиків з поселень у Черепині, Дем'янові, Бовшеві, Ріпневі II. Ідентичні не лише основні типи посудин в обох культурах, але й форми, які на черняхівських пам'ятках виступають в одиничних випадках і є частішими на пшеворських. У свою чергу, в черняхівській культурі більш поширені горщики витягнутих пропорцій, із легко відігнутими вінцями і високими плічками, а на пшеворських пам'ятках вони трапляються порівняно рідше. Очевидно, саме ця форма набуває в черняхівський час особливого поширення. Це свідчить про поступове відмирання деяких видів посуду та їх певну уніфікацію.

Близькі у горщиків обох культур також деталі формування вінця, шийки, ступінь опуклості тулуба та інші риси, що є незаперечним свідченням їх типологічної спорідненості. Серед відмінностей слід вказати на спосіб формування денця, які в горщиках пшеворської культури, на відміну від черняхівських, часто не виділені в профілі. Слід зазна-

⁵² Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку., с. 83.

⁵³ Баран В. Д. Поселення перших століть., с. 53.

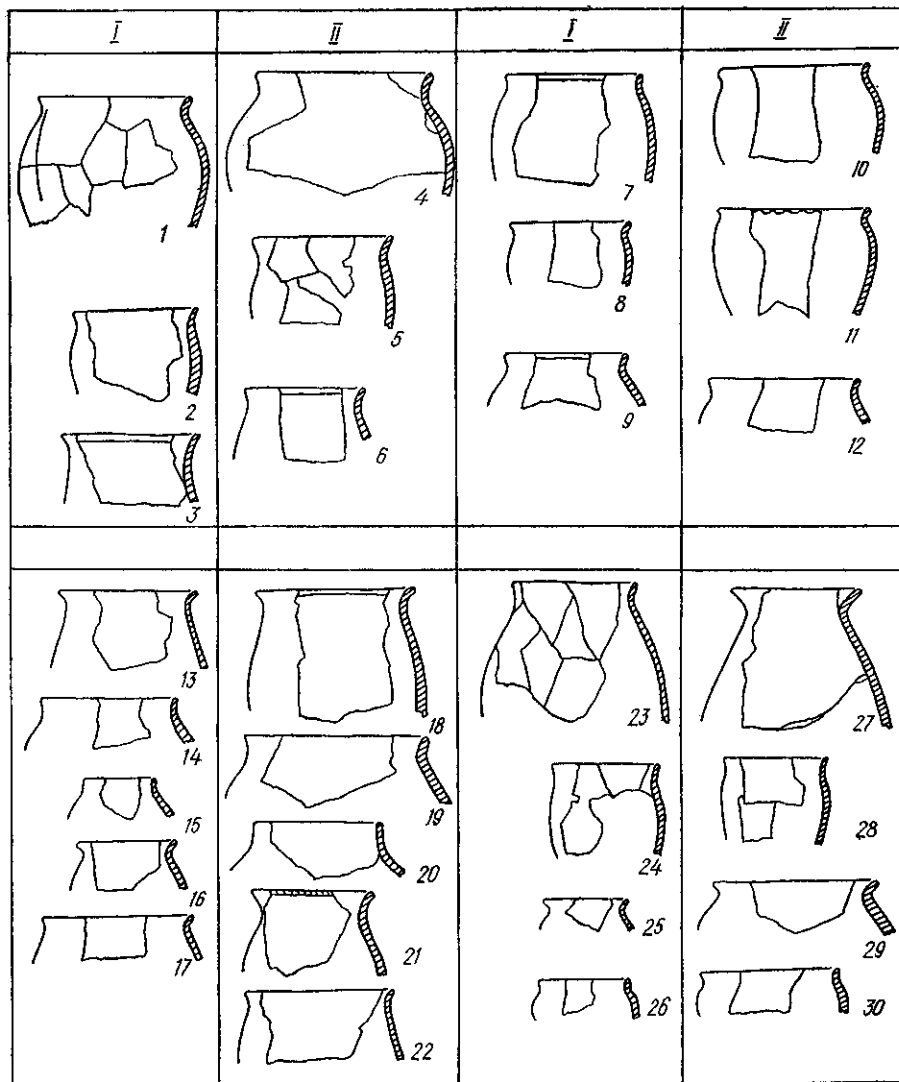

Рис. 5. Схема співвідношення ліпних горщиків пшеворської і черняхівської культур.

I — ліпні горщики черняхівської культури; II — ліпні горщики пшеворської культури (1—3, 7—9 — Черепин; 13—17, 23—26 — Дем'янів; 4—6, 12, 18—20, 22, 27, 29—30 — Підберізіці; 10, 11 — Підбірці; 21 — Звенигород; 28 — Хорів).

чити і таку форму, як горщики із загнутими до середини вінцями, відомі на пізніших черняхівських поселеннях (Ріпнів II, Бовшів). У пшеворській культурі Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя вони знайдені лише в окремих екземплярах на пам'ятках пізньолатенського часу і I ст. н. е. Їх наявність на окремих черняхівських пам'ятках пояснюється, очевидно, запозиченням з пізньоримських старожитностей Польщі. Багато таких посудин виявлено на пізньопшеворському поселенні у Вікнинах-Великих⁵⁴, поселенні вельбарської культури в Ромоші⁵⁵, які розташовані дещо північніше досліджуваних нами пам'яток.

⁵⁴ Фонди Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкопки М. Ю. Смішка.

⁵⁵ Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури в верхів'ях Західного Бугу.— Археологія, 1975, 18, рис. 1, 2.

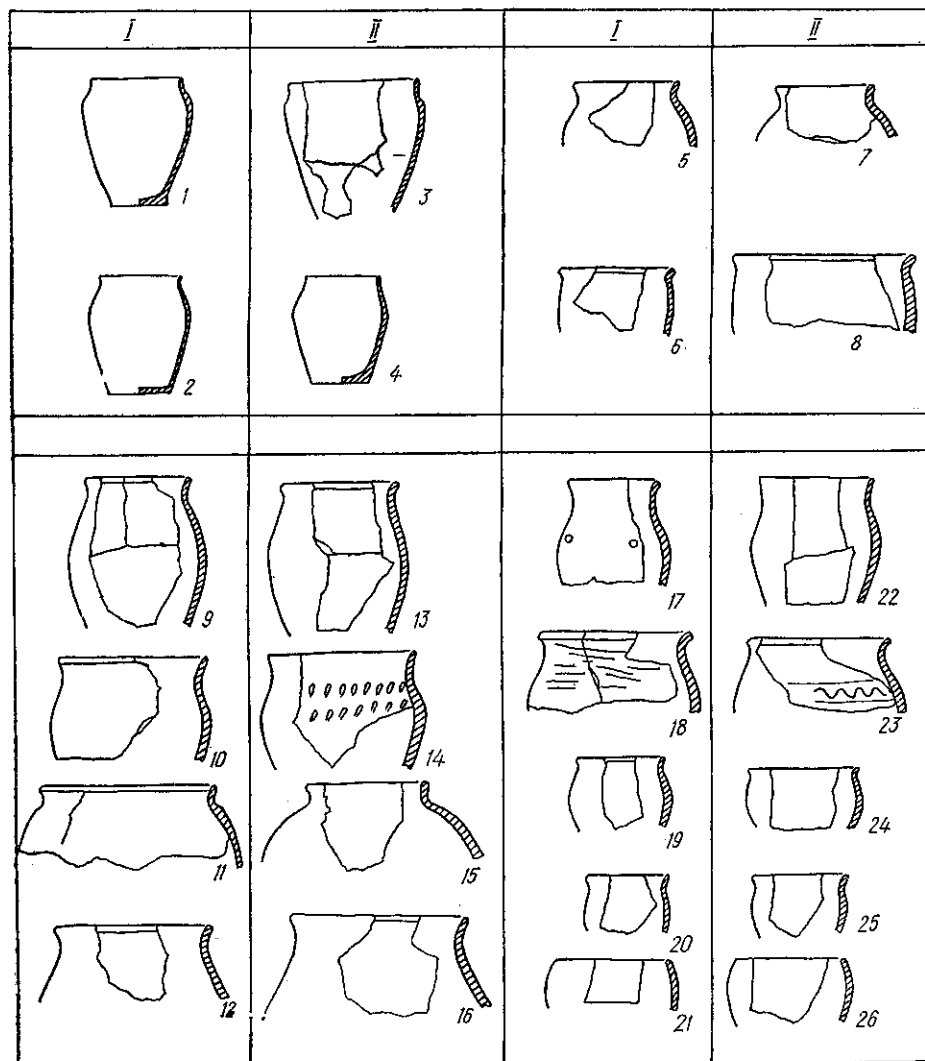

Рис. 6. Схема співвідношення ліпних горщиків пшеворської і черняхівської культур.

1 — ліпні горщики черняхівської культури. 11 — ліпні горщики пшеворської культури (1—2, 5—6 — Бовшів; 9—12, 17—21 — Ріпнів 11; 3—4, 8, 13, 15—16, 23—26 — Підберізки; 7 — Звенигород; 14 — Со-кільники I; 22 — Хорів).

Очевидно, слід припустити проникнення на деякі черняхівські поселення Верхнього Подністров'я окремих груп носіїв цих пам'яток. Звідси й запозичено форму горщика, яка побутувала у місцевих племен ще в VI—VII ст. н. е.⁵⁶

Порівняння ліпного посуду в обох культурах переконає нас в його спорідненості. Серед черняхівської ліпної кераміки немає форм, які б не знаходили своїх відповідників на більш ранніх пам'ятках пшеворського типу в цьому районі (рис. 7). Техніка й особливості виготовлення ліпних посудин теж близькі. Отже, цей посуд виготовляло населення з однаковими культурними традиціями і навиками.

Ідентичні в обох культурах і інші матеріали, зокрема господарсько-побутові предмети (ножі, шила, гребені, прясла), прикраси (фібули, пряжки), тобто всі речі, відомі на ранніх черняхівських пам'ятках.

⁵⁶ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 35, рис. 11.

Слід зазначити, що в черняхівській культурі загалом набір речей набагато ширший і більш досконалий, оскільки це зумовлено вищим рівнем економічного розвитку в черняхівську епоху.

Що ж до поховального обряду населення двох культур, то для його порівняння ми, на жаль, не маємо даних. Пшеворські пам'ятки кінця II — першої половини III ст. н. е. представлені лише окремими похованнями із зброєю, сконцентрованими у верхів'ях Західного Бугу і

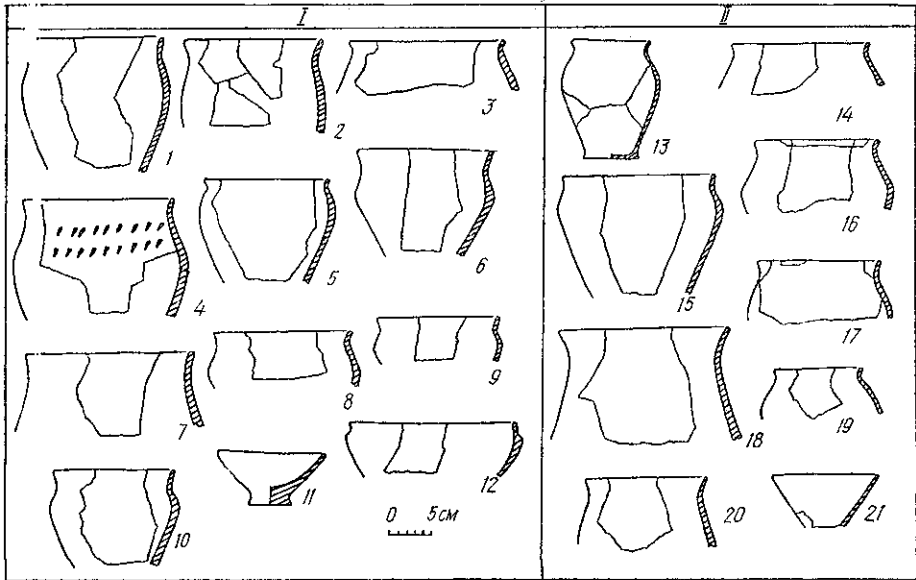

Рис. 7. Ліпна кераміка з поселення пшеворської культури у с. Сокільники I (I — 1 — 12); ліпна кераміка з гончарної печі черняхівської культури у с. Сокільники I (II — 13 — 21).

вздовж обох берегів середньої течії Дністра. Всі вони виявлені випадково під час земляних робіт і не дають матеріалів для з'ясування їх зв'язку з існуючими тут пшеворськими поселеннями. Але виходячи з того, що час появи цих поховань збігається з періодом найбільш активної експансії західних пшеворських племен на схід і південь, ми схильні трактувати їх як нове, чуже місцевій пшеворській культурі явище.

Таким чином, зіставлення основних елементів культури пшеворського і черняхівського населення вказує на їх значну близькість, у багатьох відношеннях ідентичність. Певні відмінності, які є між ними, пояснюються різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорідненого населення. Так, у черняхівський час широко використовується гончарна кераміка, в силу чого стає менш досконалим ліпний посуд, зменшується його асортимент, паралельно з цим збагачується і удосконалюється набір господарсько-побутових речей, прикрас.

Всі ці факти свідчать на користь того, що в III ст. н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині зміна культури не привела до зміни населення. Основними носіями нової культури черняхівського типу були місцеві племена, які проживали на цій території з пізньолатенського часу. Перехід однієї культури в іншу був поступовим, що підтверджується наявністю в Подністров'ї пам'яток перехідного типу, тобто таких, де приблизно в рівній мірі співіснують характерні елементи обох культур. Так, на поселенні поблизу с. Черепин в об'єктах і культурному шарі виявлено значну кількість пшеворських матеріалів більш раннього часу. Виділяючи цей органічно вплетений в цілісний

комплекс матеріал, В. Д. Баран трактує його як свідчення зв'язків мешканців поселення із суміжною пшеворською культурою⁵⁷⁻⁵⁸.

Вимагає застереження, в першу чергу, факт наявності численної пшеворської кераміки на поселенні, в усіх напівземлянкових житлах. До цього слід додати, що автор виділив лише лощений посуд, який на пшеворських пам'ятках виступає у процентному відношенні в тій самій кількості, що й в Черепині. До інших виявлених тут і характерних для пшеворської культури знахідок належать предмети озброєння (шпори, окуття ратища).

Не торкаючись питання культурної належності цього поселення загалом, слід припустити, що його заклало місцеве населення, яке ще значною мірою зберегло свої давні культурні традиції. На це вказує керамічний матеріал деяких жител, тотожний за своїм характером матеріалам пізніх пшеворських об'єктів. Він є, очевидно, найранішим на поселенні, як наприклад, комплекс житла XI, де переважає ліпна кераміка, в тому числі чорнолощені фрагменти, і де виявлено лише кілька уламків гончарних посудин, виготовлених з добре очищеної глини⁵⁹. Хронологічно близьким до нього є комплекс житла VII, де теж переважає ліпний посуд, серед якого було п'ять чорнолощених і лише одна гончарна миска, виготовлена з добре відмученої глини. Такого самого характеру була кераміка і в житлі VI⁶⁰. Знайдена в ньому залізна шпора з асиметричними дужками і гачком біля шипа дає підстави припустити, що згадані житла функціонували не раніше другої половини III ст. н. е. Склад керамічних комплексів цих об'єктів аналогічний пшеворським житлам 7, 9, 22 у Підберіцях, що датуються серединою III ст. н. е., спорудам з поселення того самого часу в Сокильниках I.

Пізнішим на черепинському поселенні є житло V. Тут теж трапилися незначна кількість гончарної кераміки, представленої шістьма мисками, і крім того, горщиком з шорсткою поверхнею⁶¹. Слід зазначити, що в найраніших об'єктах черепинського поселення, як і в пізніших пшеворських, гончарна кераміка являє собою в основному миски з лощеною поверхнею. Останні були, ймовірно, найранішими формами гончарних посудин, якими користувалося населення Подністров'я в цей час. Що ж до решти об'єктів згаданої пам'ятки, то в них гончарна кераміка наявна в значно більшій кількості і представлена не лише фрагментами мисок, але й горщиками з шорсткою поверхнею, піфосами. Одночасно в цих житлах зменшується процент ліпної кераміки.

Таким чином, на матеріалах поселення в Черепині добре простежується процес дальшого розвитку матеріальної культури пшеворських племен Верхнього Подністров'я і Західної Волині.

Аналогічним черепинському є поселення поблизу с. Незвиско, де теж виявлено численний пшеворський матеріал, безпосередньо пов'язаний з черняхівським горизонтом⁶². Еволюцію цієї культури характеризують досліджені пам'ятки черняхівського типу в Дем'янові, Ріпневі II, Бовшеві та ін.

Отже, було б помилковим вважати, що до складу черняхівської культури в цьому районі входили лише місцеві пшеворські племена. В ній простежуються і деякі традиції липицького населення, зокрема в житлобудівництві. Очевидно, певна частина липицького населення залишилася на старих місцях і увійшла в черняхівську спільність, швидко асимілювавшись. Слід зважити також на активні пшеворсько-зару-

⁵⁷⁻⁵⁸ Баран В. Д. Поселення перших століть..., с. 90.

⁵⁹ Там же, с. 41.

⁶⁰ Там же, с. 32, 33.

⁶¹ Там же, с. 28—29.

⁶² Смирнова Г. И. Работы Западноукраинской экспедиции в 1954 г.—КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 191—198; Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первые века нашей эры.—МИА, 1961, № 116, с. 196—212.

бинецькі інтеграційні процеси, що проходили в I—II ст. н. е., і на значну роль зарубинецьких племен в розвитку місцевої культури. Остання є мірилом ваги зарубинецького субстрату в черняхівській культурі. Але і цим не вичерпується склад місцевих племен черняхівської доби. Вони піднялися, порівняно з попереднім часом, на якісно новий рівень соціально-економічного, духовного й етнічного розвитку. Розкриття стимуляторів цього підйому є темою окремого дослідження.

Д. Н. КОЗАК

Пшеворская и черняховская культуры в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье

Резюме

В статье рассматривается вопрос о соотношении пшеворской и черняховской культур в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье. В сравнительном плане изучались топография поселений, жилищное строительство, керамический материал. На этой основе сделан вывод, что основные черты материальной культуры пшеворских и черняховских племен сходны, во многих случаях идентичны. Последнее касается топографии поселений, жилищного строительства, большей части керамического материала.

Некоторые отличия, наблюдающиеся в двух культурах, объясняются более высоким уровнем социально-экономического развития черняховского населения. Так, в черняховское время широко распространяется гончарная керамика, в силу чего становится более грубой и однообразной лепная посуда. Богаче и совершеннее в черняховской культуре также набор хозяйственно-бытовых предметов и украшений.

Всесторонний анализ пшеворских и черняховских материалов свидетельствует о том, что в III в. н. э. в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье со сменой культуры не произошло никакой смены населения. Носителями новой культуры были местные племена, проживающие на этой территории с позднелатенского времени.

Однако в состав черняховской культуры в этом районе вошли не только пшеворские племена. В ней прослеживаются и некоторые традиции липицкого населения, в частности, в жилищном строительстве. Следует обратить внимание также на активные пшеворско-зарубинецкие интеграционные процессы, которые происходили в I—II вв. н. э., и на ту роль, которую сыграли зарубинецкие племена в развитии местной культуры. Но и этим не исчерпывается характер местных племен черняховского времени. Они поднялись, в сравнении с предыдущим периодом, на качественно новый уровень социально-экономического, духовного и этнического развития.

В. О. ПЕТРАШЕНКО

Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї

Для вивчення етнічної історії населення важливе значення має характер його житлобудування. Житла належать до поширеної категорії археологічного матеріалу, і це дає можливість для висвітлення їх типологічних особливостей і датування. Проте ще й досі не існує єдиної термінології, системи опису і типології жител. Немає загально визнаного членування їх на землянки і напівземлянки, чіткого уявлення про зрубну і стовпову конструкцію стін. Кожний дослідник виробляє свої критерії типології, виходячи з наявного в його розпорядженні матеріалу. Причина цього криється передусім у специфіці самого об'єкта, оскільки археолог має справу не з усією будівлею, а лише з нижньою, збереженою її частиною.

Запропонований П. О. Раппортом метод картографування окремих ознак дав можливість виділити кілька районів поширення певних типів споруд, а також простежити еволюцію давньоруського житла. Поряд з картографуванням можна застосовувати принципи статистич-

¹ Раппорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1975, EI-32, с. 5.